

HANNOS GÁBOR

Tér és emlékezet

A „még hidegebb napok” térre vonatkozó kollektív emlékezete

A „még hidegebb napok” néven elhíresült genocídium során a partizánok elkezdték kiirtani a német megszállókat és a velük kooperáló magyarokat. Noha utóbbiakra nem terjesztették ki a kollektív bűnöség elvét, mégis akképpen kezelték őket (SAJTI 2010; 37). Ugyan a történeteket évtizedeken át elhallgatták (BERTA–BIERNACKI–FODOR 2010; 5), traumája mégis beleégett a kollektív emlékezetbe. Jelen dolgozat arra kíván rávilágítani, hogy miképpen szintetizálódik az emlékezetben a „pogrom” előtti időszak a térrel mint szociológiai jelenséggel. Leginkább azt kívánom vizsgálni, hogy a szimbolikus jelentőségű turulmádszobor eltemetése miként előlegezi meg a magyarok ellen elkövetett erőszak kezdetét, és hogy a szobor, illetve Horthy Miklós személye által hogyan folyik egymásba nemzeti identitás és a „még hidegebb napok” emlékezete. Elemzésem alapjául a Papp Árpád szerkesztésében 2015-ben megjelent *Igaz történetek Mindenkeföldjéről. Vajdaság/ Délvidék (1941–1944)* című kiadvány első kötetében, annak is a *Szimbolikus térfoglalás* című fejezetében (PAPP 2015; 133–155) szereplő beszámolók szolgálnak.

A tér

Már Eliade is megfogalmazta, hogy a tér mindig jelentéssel telített.¹ Amikor a keresztény ember belép a templomba, nemcsak fizikailag kerül egy másik térbe, hanem szimbolikusan is. A templom számára a „szent” epicentruma (ELIADE 2019; 15–55). Ugyanakkor Eliade megfedkezett

arról, hogy például a templom nem csupán statikus téralakító tényező, hiszen nem csak akkor van ráhatással a hívőre – vagy éppen a nem-hívőre –, amikor belép a templomba, tehát a templom nem szimplán önmagában vett, élesen elkülönülő részegység a térben a nem-templomoktól. Minden ember tudja, hogy mit jelent a templom, gondolatokat, érzéseket kapcsol hozzá, így szimpla látványa is szimbolizál valamit, felsejlik benne valaminek a képzete, mely képzetek egyesekbe többé, másokba kevésbé integráltak, más-más minőségű tudással rendelkeznek róla, de képzeteik vannak róla. Ha nem lennének, akkor a nem-képzet hasonlóképpen kifejtené hatását a térre. A templom ugyanis a maga szubstanciális jellegével, akcidenciáival, kisugárzással, úgynevezett aurával rendelkezik, amely bordázza, átstrukturálja a teret, éppen szimbolikus jelentősége okán.

Hasonló módon beszélhetünk az olyasfajta terekről, melyeket a kollektív emlékezet hasít fel vagy rendez át. Jól példázza ezt a Nagy Péter szobrának kialakítása és az iránta való viszony Szentpéterváron és Moszkvában (BOYM 2009; 93–98), hiszen míg az előbbihez a kritikai, addig az utóbbihoz a monumentális történelemszemlélet kapcsolódik.² A terek sosem függetleníthetők a hozzájuk társuló emotív és kognitív viszonyulásoktól, és éppen ezért az aktorok a tér dinamikus valóságának és alakításának aktív szereplői, így a térhez, annak fogalmához maguk is hozzátartoznak. Sőt, a vizsgált térhez mint mikrostruktúrához hozzátapad a tér mint makrostruktúra, illetve a vizsgált térbe mint makrostruktúrába involváltak az őt alakító mikrostrukturális terek. Erre példa lehet egy Trianon-émlékmű. Az emlékmű a vizsgálódás fókuszában áll, de ehhez hozzátapad az a közterület, ahol áll, sőt a város, melyben a közterület található, végül az ország, melyben a város lokalizálható, és így tovább. Része ugyanakkor az anyag, mely az emlékművet alkotja, a kollektív emlékek (például a béketárgyalás), a személyes emlékek (például az első csók), és az olyan emlékek, amelyek ugyan személyesek, mégis terheltek a kollektív emlékezettől (például a személyes viszonyulásom Trianonhoz), egyes történelmi személyek, a cselekvésük és az ő emlékezetük (például Apponyi Albert és a párizsi beszéde). Konjugálnak vele továbbá az időpontok, melyekhez kapcsolódik az emlékmű (például 1920), sőt

végül hozzákapcsolódik – és végtére is ez integrálja rendszerré a tér és emlékezet viszonyát – a személy, aki önmagából kiindulva jelentéssel ruházza fel a teret, és e személyek összessége (bővebben l. LÖW 2001).³ Ezek között a keretek között igyekszem röviden elemezni a vajdasági magyaroktól származtatott emléktöredékeket.

Horthy Miklós

Az első beszámoló Horthy Miklós Vajdaságban tett látogatásairól szól. „Amikor begyűttek negyvenegyben, húsvét napján, a templomnál ott volt beszéd, akkor, mikor a Horthy elgyűtt, bemöntem én is, a Horthy a feleségével együtt volt, hogy majd beszélnek, tele volt a nép. Kiabáltak ottan a magyarok, hogy »Horthy, Horthy, a zsidókat hordd ki!« Hallották, ugye. Szépen fölkelt a Horthy, köszöntötte az egész népet, nem szólt semmit se” (PAPP 2015; 135). Az idézetek szerint a látogatásra mindenki *szépen* felöltözött. Ebből kiviláglik, hogy Horthy személye, annak akcidienciáival együtt, olyan aurával rendelkezik, amely megköveteli a határon túli magyaroktól, hogy a teret olyan díszítő elemekkel, azaz ruhákkal töltsék ki, amelyek pozitív esztétikai minőséget kölcsönöznek neki. Horthyhoz nyilvánvalóan olyan attribútumok kötődnek, amelyeket a közönség, akihez érkezik, pozitívan ítél meg, és éppen ezért látni szeretné, találkozni akarnak vele. A pozitív esztétikai megítélés tehát korrelál Horthy pozitív emotív/kognitív megítélésével. Mármint, ez a találkozás lokalizálható kell hogy legyen, így teret kell kialakítani annak érdekében, hogy a találkozás létrejöhessen. S amennyiben ez megtörténik, a tér azonnal jelentéssel ruházódik fel, és annak központi szereplője – tehát ebben az esetben Horthy – „jelenlévése” és pozíciója a térben felosztja azt. Az emlékezetben a tér pedig ebben a szegmentált valójában marad meg, tehát ezen emlék perspektívájából az adott tér – és itt a tér alá azok az attribútumok tartoznak, amelyek kapcsolódnak Horthy, azaz az emlék epicentrumának alakjához – ekképpen, Horthy központi szerepével jelenik meg, méghozzá úgy, hogy ez a szerep magán hordozza azokat a minősítéseket, melyek Horthyt az emlékezetben pozitív színben tüntetik fel az aktorok (emlékezők) valóságában. Erre utalnak azok az interjútöre-

dékek, melyek az emberektől zsúfolt terekről számolnak be Horthy látogatásának időpontjában.

Ez a fajta tömeges érdeklődés – természetesen a tömegében *igényesen* és *szépen* felöltözött férfiak, nők és gyerekek emlékének támogatásával – tudatosította az akkor még gyermek, az interjú időpontjában már idős egyént arról, hogy Horthy nem csupán számára, hanem a térségben élő magyarok számára is fontos. Így Horthyhoz bár kapcsolódik a „nemzet” pozitívnak ítélt attribútuma, de ez nem csupán a szubsztancia (Horthy) attribútum/akcidencia (nemzet) relációban manifesztálódik, hanem ezzel egy időben Horthy reprezentánsa is a nemzetnek, tehát értelmezhető akképpen is, hogy Horthy a „nemzet” szimbóluma, utóbbiba belefoglalt előbbi, de harmadrészt egylényegűnek is tekintendők. Mármost a lényeges mozzanat az emlékezet szempontjából az, hogy ez az esemény a meghatározott időben és térben stabilizálta az egyénben az együvé tartozás valóságát. Azt, hogy azok az emberek, akikkel *szépen* kiöltöztek és kilátogattak Horthyhoz, közösséget alkotnak, egyesülnek a *nemzet* fogalmában. Ez pedig mindannyiszor megismétlődött, ahányszor Horthy vagy más prominens magyar politikus ellátogatott hozzájuk. Felöltöztek *szépen*, sütöttek *finomat*, szavaltak *dicsőséggel*. Tehát rendre megismétlődtek azok a pozitív tartalmakkal töltött tevékenységek, melyek a *nemzet* képviselőjéhez tapadtak. Időben és térben szabott rítusról beszélünk tehát, amely rítusban a *magyar* vesz részt, a magyarok kollektív identitása reprezentálódott benne, mert a rítus magjában, tehát abban, akinek látogatása miatt egyáltalán a rítus megvalósult, a magyarság sajátossága fejeződik ki. Az emlékezet egyrészt, a rítusok jelenében is fontos szerepet játszik, ugyanakkor a jövőből szemlélve, e rítusokon és központi szereplőkön át emlékszik vissza az akkori állapotokra, érzésekre, attitűdökre, legalábbis azokra, melyek a közösséghez tapadnak.

Turulmadárszobor

Gomboson két szimbólum reprezentálta a magyar identitást. Egyfelől a községházán kitűzött zászló, másfelől egy turulmadárszobor. A turul a magyarság nemzeti emlékezetében azért foglal el fontos pozíciót, mert azt a honfoglaló, pogány magyarok önmaguk genezisének tartották, éppen ezért Géza fejedelem jelképként használta. A településen élő magyarok okán emeltek egy turulszobrot a templom körüli téren. Jóllehet, a turul fontos szimbóluma volt a magyarságnak, azonban igazi jelentőségét a „hiánya” okozza. Az 1944-ben benyomuló partizáncsapatok miatt a szobrot elásták. Ebben a keretrendszerben két csoport szembenállását figyelhetjük meg. Egyfelől a „mi” csoportját, mely a Magyarország határain kívül rekedt magyarokat fogja össze, míg a „másik” csoportját a szerb partizánok alkotják. Ebben a viszonyrendszerben a „mi” egyet kell, hogy jelentsen a szobor képviselte nemzettel, a nem-szerbbel, a nem-partizánnal. A terület, melyen a szobor áll, amiatt válik jelentőssé, mert a szobor egyenlő a nemzettel, tehát a térben ott munkál a kollektív emlékezet. Az elásása – vagy egyesek szerint elégetése, elszállítása stb. – a szimbolikus térfoglalást, a tér kisajátítását jelképezi. Azáltal, hogy a szerbek benyomulása okán megváltozott a tér szerkezete – tehát immár nem az ott álló szobor jelképezi a magyarságot, hanem annak hiánya a bajba került magyarságot – a partizánok a magyarok ellenébe kerültek. Immár nemcsak mint nem-magyarok tűnnek fel a magyarok szemében, hanem magyarelles nem-magyarokként is. A kettő oppozíciója kiélezettebb. Az emlékezet a jelenből, a szobor hiánya által definiálja a genocídium megkezdését. Hiátust lát a fizikai térben, mely szimbolikusan is transzformálódott. A hiányos tér szimbolizálja a traumák kezdetét, melyet át kellett élni az aktornak, aki azáltal érez sorsközösséget a többi magyar aktorral, hogy (1.) az emlékezetében neki is ekképpen, ilyen jelentéssel sejlik fel a szobor és annak hiánya, valamint (2.) része volt a szerbek erőszakosságának, hiszen térnek és időnek ugyanazon pontját élték át és ugyanarra emlékeznek vissza.

Összegzés

A térnek fontos szerepe van egyfelől az emlékezet kialakításában, másfelől magában az emlékezésben. Az egyes események jelentőségét a cselekvők (emlékezők) aszerint ítélik meg, hogy egy tér például mennyire volt zsúfolt, mennyire tulajdonítanak neki pozitív esztétikai minőséget, és ehhez kapcsolódik az adott esemény szintén pozitív megítélése. De éppen így nemcsak egy esemény/személy bírhat ilyesfajta jelentőséggel, hanem egy „kötött” térszervező – ehelyütt egy szobor – is. Ugyanakkor a hasonlóság a „kötött” és a „kötetlen” objektíváció között az, hogy mindkettőben a nemzet mindenkire kiterjedő totalitása jelenik meg, amely a közösség és a tér által alakított, ugyanakkor vissza is hat rájuk. Nemzet–tér–közösség – egy olyan fogalomhármás valósága tárul fel előttünk a vajdasági elbeszélések kapcsán, amelyek legfőbb támpillérei, ugyanakkor eredményei is az emlékezés „zsarnokságának”.

KIADÁS

PAPP Árpád 2015. *Igaz történetek Mindenkiöldjéről I.* Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta

IRODALOM

BERTA T.–BIERNACKI K.–FODOR I. 2010. Bevezetés. In *Impériumváltás a Vajdaságban (1944)*. Szerk. és a szövegeket gondozta: Uő. Csongrád Megyei Levéltár–Zentai Történelmi Levéltár, Szeged–Zenta, 5.

BOYM, Svetlana 2009. A nosztalgia jövője. Szentpétervár, a kozmopolita térség. *Café Babel*, 60., 93–98.

ELIADE, Mircea 2002. *Az eredet bűvöletében*. Ford. Vargyas Zoltán. Cartaphilus, Budapest

ELIADE, Mircea 2019. *A szent és a profán*. Ford. Berényi G.–M. Nagy M. Helikon Kiadó, Budapest

LÖW, Martina 2001. *Raumsoziologie*. Suhrkamp, Frankfurt am Main

NIETZSCHE Friedrich 1921. Történelem és élet. In F. N.: *Korszerűtlen elmélkedések*. Ford. Wildner Ödön. Révai, Budapest, 25–143.

SAJTI A. Enikő 2010. Mit tudunk a „még hidegebb napok”-ról? A délvidéki megtorlás magyar áldozatai. *História*, 1–2., 37–43.

JEGYZETEK

¹ A *Szent és a profán*ban (ELIADE [1957] 2019) még úgy vélte, hogy a tér csak a vallásos ember számára heterogén, azonban ezt a tézist *Az eredet bűvöletében* (ELIADE [1969] 2002) című munkában jócskán finomítja.

² A kritikai és a monumentális történelemről bővebben l. NIETZSCHE 1921; 25–143.

³ De további téralakítók a területen található más tárgyak is, például egy Trianon-emlékműre felfüggesztett koszorú június 4-én.